

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПОГЛЯД ЮРИСТІВ

SOCIAL INSURANCE IN UKRAINE: THE VIEW OF LAWYERS

Шаблистий В.В., д.ю.н., професор,
директор ННІ права та інноваційної освіти

Дніпровського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0003-0210-1772>

Калатур М.В., д.ю.н., професор,
науковий співробітник Навчально-наукової лабораторії проблем захисту прав осіб,
які постраждали від війни

Дніпровського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0001-6146-9468>

У статті розкрито сутність, функції та значення соціального страхування як одного з ключових елементів системи соціального захисту в Україні. Соціальне страхування виконує важливу роль у забезпеченні соціально-економічної стабільності, компенсації втрат доходів унаслідок настання страхових ризиків і є основним механізмом захисту працюючого населення в умовах непередбачених життєвих ситуацій. Автор аналізує сучасні виклики, які постали перед системою: демографічне старіння, нестабільність ринку праці, високий рівень тіньової зайнятості, обмежена цифровізація та низький рівень довіри населення до страхових інституцій. Акцентовано увагу на необхідності модернізації інституційної структури, запровадженні інноваційних управлінських підходів, автоматизації процесів обліку і виплат, а також адаптації міжнародного досвіду у сфері соціального забезпечення. У статті розглянуто основні підходи до визначення поняття соціального страхування – як особливого правового механізму управління соціальними ризиками, як системи перерозподілу ресурсів, що накопичуються у спеціальних фондах, а також як правових норм, що регулюють забезпечення особи у разі настання соціально значущих подій. Окрему увагу приділено характеристикам фінансування: за рахунок страхових внесків роботодавців та працівників, іноді – за участі держави. Проаналізовано механізми розподілу страхових коштів та їх інвестування задля економічного зростання фондів. Розкрито основні види загальнообов'язкового державного соціального страхування: пенсійне, медичне, у разі безробіття, тимчасової втрати працездатності, нещасних випадків та професійних захворювань. Наголошено на їх ролі в забезпеченні соціального добробуту різних категорій громадян. Звернено увагу на слабкі місця сучасної системи: нерівномірність доступу до послуг між регіонами, недосконалість процедур, відсутність обов'язкового медичного страхування, низький рівень добровільного страхування. У статті запропоновано низку заходів для реформування системи соціального страхування в Україні. Зокрема, йдеться про створення єдиних цифрових платформ, запровадження адаптивних фінансових механізмів, забезпечення прозорості й ефективного моніторингу діяльності фондів, а також посилення профілактичної функції страхування.

Ключові слова: державне страхування, страховий ризик, страхувальник, страховик, страхові послуги, правове регулювання, податкові пільги, страхові агенти, інвестиційна діяльність, євроінтеграція.

The article explores the essence, functions, and significance of social insurance as one of the key elements of the social protection system in Ukraine. Social insurance plays a crucial role in ensuring socio-economic stability, compensating income losses resulting from insured risks, and serves as the primary mechanism for protecting the working population in unforeseen life situations. The author analyzes current challenges facing the system: demographic aging, labor market instability, high levels of informal employment, limited digitalization, and low public trust in insurance institutions. The article emphasizes the need to modernize the institutional structure, implement innovative management approaches, automate accounting and payment processes, and adapt international experience in social security. The article reviews the main approaches to defining social insurance—as a specific legal mechanism for managing social risks, as a system for redistributing resources accumulated in special funds, and as a set of legal norms regulating support for individuals in the event of socially significant occurrences. Particular attention is paid to financing characteristics: through contributions from employers and employees, and occasionally with state participation. Mechanisms for the allocation and investment of insurance funds to promote economic growth of the funds are also examined. The article outlines the main types of compulsory state social insurance: pension, health, unemployment, temporary disability, accidents, and occupational diseases. Their role in ensuring the social well-being of various population groups is highlighted. Attention is drawn to the weaknesses of the current system: unequal access to services across regions, procedural shortcomings, the absence of mandatory health insurance, and a low level of voluntary insurance. The article proposes a range of measures for reforming Ukraine's social insurance system. These include the creation of unified digital platforms, the introduction of adaptive financial mechanisms, ensuring transparency and effective fund monitoring, and strengthening the preventive function of insurance.

Key words: state insurance, insurance risk, policyholder, insurer, insurance services, legal regulation, tax incentives, insurance agents, investment activity, European integration.

Постановка проблеми. Соціальне страхування в Україні є ключовим елементом загальнонаціональної системи соціального захисту, основним завданням якої є гарантування громадянам підтримки у разі настання певних соціальних ризиків — таких як втрата працездатності, безробіття, старість або інші життєві обставини, що потребують соціального забезпечення. Попри визначене значення, чинна система соціального страхування стикається з низкою серйозних викликів, що суттєво впливають на її ефективність і здатність виконувати свої функції в повному обсязі.

Однією з основних проблем є хронічна нестача фінансування соціальних фондів, що обумовлює обмеженість страхових виплат і знижує якість надання соціальних послуг. Це, у свою чергу, формує у населення низький

рівень довіри до системи — особливо через непрозорість у розпорядженні коштами та регулярні затримки у виплатах. До цього додається недосконалість законодавчої бази, яка не завжди відповідає сучасним соціально-економічним умовам і не враховує виклики цифровізації та процесів глобалізації.

Суттєвим бар'єром для стабільного функціонування системи є й демографічні чинники, зокрема процеси старіння населення, що призводить до зростання навантаження на пенсійну систему та фонди соціального страхування. Не менш актуальною є проблема нерівного доступу до соціальних гарантій, особливо для осіб, зайнятих у неформальному секторі економіки, а також самозайнятих громадян, які часто залишаються поза межами державного страхового забезпечення.

Усі ці чинники створюють серйозні перешкоди для реалізації принципу соціальної справедливості та гарантування гідного рівня соціального захисту населення. У зв'язку з цим виникає потреба у всебічному аналізі поточного стану системи соціального страхування, виявленні її ключових недоліків та розробці стратегічних рішень щодо її реформування.

Аналіз останніх досліджень. У сучасних умовах соціально-економічної нестабільності та трансформації системи державного управління в Україні питання соціального страхування набуває особливої актуальності. Соціальне страхування, як важливий елемент соціального захисту населення, забезпечує реалізацію конституційного права громадян на соціальну безпеку у випадку настання страхових випадків, таких як хвороба, втрата працездатності, безробіття чи досягнення пенсійного віку. За останні роки у науковому середовищі спостерігається зростання інтересу до проблем функціонування, реформування та ефективності системи соціального страхування в Україні. Зокрема, серед найбільш ґрунтовних праць слід виокремити імена наступних вчених: Васечко Л.І., Воробей П.А., Гуменюк І.О., Карташов О.В., Кириленко О.П., Колб О.Г., Кошевський В.С., Ліпич Л.Г., Нагорянський А.О., Новицька Н.В., Пітенкова Т.В., Савченко А.В., Семечук О.О., Стеченко Д.М. та інші.

Мета написання статті є дослідження окремих аспектів соціального страхування в Україні з урахуванням сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу. Соціальне страхування є фундаментальним елементом системи соціального захисту в Україні, оскільки виконує функцію головного механізму зниження соціальних ризиків і сприяє забезпеченню соціально-економічної стабільності, особливо в умовах глибоких внутрішніх і глобальних змін. Воно виступає складовою соціальної економіки та одночасно є важливим індикатором ефективності діючої моделі соціального забезпечення, демонструючи її як сильні, так і слабкі сторони [1]. В умовах сьогодення, коли суспільство стикається з низьким рівнем соціальної захищеності, поглибленням соціальної нерівності, старінням населення та економічною нестабільністю, виникає потреба в системному оновленні механізмів соціального страхування. Таке оновлення передбачає модернізацію інституційної архітектури системи, упровадження сучасних управлінських підходів і технологічних інновацій, спрямованих на підвищення ефективності, прозорості, доступності та якості соціальних послуг, що надаються громадянам.

На думку, Васечко Л.І. соціальне страхування є особливою системою відносин у сфері соціального забезпечення, що має на меті ефективне управління соціальними ризиками. Це досягається шляхом перерозподілу фінансових ресурсів, які акумулюються в спеціалізованих страхових фондах. Формування таких фондів може здійснюватися як на обов'язкових, так і на добровільних засадах [2, с. 142].

На противагу цьому, Стеценка В.Ю., соціальне страхування розглядає, як сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з забезпеченням людини у разі настання страхового випадку. Йдеться про такі життєві обставини, які мають соціальне значення та потребують матеріальної підтримки за рахунок спеціально створених страхових грошових фондів [3, с. 158].

Серед основних характеристик соціального страхування варто виокремити такі: його фінансування забезпечується за рахунок страхових внесків, які здебільшого поділяються між роботодавцем і працівником. При цьому внески на страхування виробничих травм повністю покладаються на роботодавця, хоча у деяких випадках може долучатися й держава. Участь у системі є обов'язковою для більшості осіб, хоча існують певні винятки [4, с. 12]. Накопичені внески зберігаються у спеціальних фондах, з яких здійснюються відповідні соціальні виплати, такі

як пенсії або допомога. Якщо на рахунках цих фондів утворюється залишок коштів, він може бути інвестований з метою додаткового фінансового зростання.

Право людини на отримання соціальних виплат виникає за фактом сплати страхових внесків, при цьому не здійснюється перевірка фактичної потреби цієї особи у коштах. Розмір внесків і відповідних виплат напряму пов'язаний із заробітною платою працівника.

З погляду інструментального підходу в юридичній науці соціальне страхування розглядається як правовий механізм, що дає змогу ефективно реагувати на виникнення життєвих ситуацій із негативними наслідками для людини. Його призначення полягає у забезпеченні базових потреб у безпеці, стабільності та виживанні. Оскільки соціальне страхування охоплює кілька видів, що відповідають різним категоріям страхових випадків, кожен із них можна трактувати як окремий правовий інструмент для компенсації втрати доходу або засобу до існування [5, с. 28-29].

Вбачається, що соціальне страхування виступає як система правових засобів, яка здійснює регуляторний та захисний вплив на суспільні відносини у сфері соціального захисту. У межах єдиної системи соціального забезпечення державне соціальне страхування є її окремим структурним елементом, що реалізується у формі організаційно-правового механізму. Його основна мета полягає у наданні матеріального забезпечення та соціального обслуговування працівників у випадках, передбачених законодавством. Фінансування цього механізму здійснюється виключно за рахунок страхових внесків.

Водночас соціальне страхування відрізняється від інших форм страхування низкою характерних особливостей. Передусім, воно поєднує інтереси як суспільства загалом, так і конкретної особи. Суспільство зацікавлене у забезпеченні кожному своєму членові гідного базового рівня життя, тоді як людина прагне отримати компенсацію або зменшити негативні наслідки зміни свого соціального чи матеріального становища внаслідок настання певної несприятливої події [6, с. 167-169].

Фінансування соціального страхування здійснюється з окремих, позабюджетних фондів — таких як фонд соціального страхування чи фонд соціальної підтримки. При цьому розмір страхової виплати не обов'язково відповідає обсягу внесених коштів. Особливістю є й те, що страхові ризики мають масовий і соціально значущий характер, а отже, стосуються великої кількості людей одночасно. До того ж, соціальне страхування охоплює лише економічно активне населення — тобто осіб, які беруть участь у трудовій діяльності. Саме тому розмір страхових виплат певною мірою залежить від обсягу трудового внеску кожної людини [7, с. 56-58].

Тобто, соціальне страхування виступає ключовою організаційно-правовою формою соціального забезпечення, яка гарантує людині право на соціальний захист і профілактику страхових ризиків через механізм страхових внесків. У ширшому контексті воно є складовою системи соціального забезпечення. Як зазначає Гуменюк І.О., така система охоплює сукупність правових, економічних та організаційних заходів, що забезпечують реалізацію права застрахованої особи або її родини на матеріальне забезпечення і соціальне обслуговування згідно з умовами та обсягами, встановленими законом або договором соціального страхування [8].

Соціальне страхування в Україні відіграє надзвичайно важливу роль не лише в забезпеченні соціального спокою, а й у сприянні економічному розвитку, поліпшенні добробуту населення та зміцненні соціального капіталу. Його функціонування ґрунтується на основі економічної активності громадян, принципах солідарності, спільної відповідальності та справедливого розподілу ресурсів, створюючи сприятливі передумови для сталого соціально-

економічного розвитку країни. Система соціального страхування забезпечує матеріальну підтримку та соціальні послуги у випадках настання страхових ризиків: тимчасова чи постійна втрата працездатності, безробіття, досягнення пенсійного віку, втрата годувальника, а також інші передбачені законодавством ситуації. Фінансування цієї системи здійснюється переважно за рахунок страхових внесків працівників і роботодавців, а також за підтримки державного бюджету у визначених законом випадках.

Окрім забезпечення захисту в разі настання соціальних ризиків, соціальне страхування виконує також важливу профілактичну функцію. Воно сприяє підтриманню стабільності трудового потенціалу, допомагає особам, які не залучені до формального ринку праці, та сприяє зменшенню соціальної нерівності між різними групами населення. До того ж, соціальне страхування відіграє стимулюючу роль в економіці, адже створює умови для зростання продуктивності праці та зменшення соціального напруження в суспільстві.

Правові та організаційні засади функціонування загальнообов'язкового державного соціального страхування визначені в Законі України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування». У цьому нормативному акті закріплено ключові принципи, що регулюють діяльність системи. Зокрема, передбачено чітке законодавче врегулювання всіх аспектів страхування, що сприяє забезпеченню прозорості та передбачуваності. Участь у системі є обов'язковою для окремих категорій громадян із можливістю добровільного приєднання для інших. Держава гарантує застрахованим особам реалізацію їхнього права на соціальні виплати та послуги. Фінансування здійснюється через спеціалізовані страхові фонди, сформовані за принципами солідарності й субсидіарності. Розмір страхових виплат залежить від тривалості страхового стажу та інших чинників, а самі внески можуть варіюватися залежно від рівня професійних ризиків і безпеки умов праці. Система також стимулює роботодавців до створення належних і безпечних умов праці, а використання ресурсів обмежується виключно потребами надання соціальних послуг та матеріального забезпечення. Водночас на роботодавців та страхові фонди покладається відповідальність за дотримання прав застрахованих осіб [9].

До основних видів загальнообов'язкового державного соціального страхування належать пенсійне страхування, страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, страхування на випадок безробіття, медичне страхування, а також страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. Кожен із цих видів відіграє окрему роль у забезпеченні соціального захисту різних категорій громадян та формує правову базу для їх підтримки у разі настання відповідних ризиків.

Однак нині система соціального страхування в Україні стикається з низкою серйозних викликів. Серед них – демографічне старіння, що підвищує навантаження на пенсійну систему й вимагає нових моделей фінансування. Поширення неформальної зайнятості зменшує обсяг надходжень до страхових фондів, що негативно впливає на їхню фінансову стійкість. Нестабільність ринку праці, викликана як внутрішніми економічними проблемами, так і глобальними кризами, ускладнює своєчасне та повне надання соціальних гарантій, зокрема у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ на територію України. Водночас низький рівень цифровізації адміністративних процесів знижує ефективність функціонування всієї системи [10, с. 65].

Для подолання зазначених викликів необхідно впроваджувати комплексні реформаторські заходи. Зокрема, цифрова трансформація системи дозволить автоматизувати процеси адміністрування, створити єдині цифрові платформи для управління страховими фондами та надання соціальних послуг, що суттєво підвищить прозорість, швидкість і зручність їх отримання. Також потрібне запро-

вадження адаптивних фінансових механізмів, здатних гнучко реагувати на демографічні та економічні зміни, зокрема на зростання неформальної зайнятості. Важливим є забезпечення справедливості й інклюзивності, тобто рівного доступу до соціального захисту для всіх категорій населення, включно з найбільш уразливими групами. Окремої уваги заслуговують програми профілактики професійних ризиків, які мають бути посилені, а також міжнародна співпраця, що дозволить адаптувати найкращі світові практики у сфері соціального страхування й підвищити ефективність української системи.

Система соціального страхування в Україні має ключове значення для забезпечення соціального захисту громадян, проте нині вона зіштовхується з низкою серйозних проблем, які обмежують її ефективність і стабільність. Однією з найгостріших проблем є недостатнє фінансування соціальних фондів. Це зумовлено, зокрема, високим рівнем тіньової економіки, недостатньою сплатою обов'язкових внесків з боку роботодавців та працівників, а також демографічними змінами, такими як старіння населення і зростання частки пенсіонерів. Через це у фондах бракує коштів, що призводить до затримок виплат і звуження спектру страхових послуг [11, с. 146-148].

Суттєвою перешкодою для належного функціонування системи є також високий рівень тіньової зайнятості. Значна частина працівників отримує заробітну плату нелегально, що позбавляє їх права на соціальний захист і зменшує надходження до фондів. Крім того, в Україні досі не впроваджене обов'язкове медичне страхування, яке є звичним у більшості європейських країн. Це ускладнює доступ до якісної медичної допомоги й перекладає фінансовий тягар на плечі громадян, особливо у випадку тяжких захворювань.

Серед інших проблем варто зазначити низький рівень довіри населення до системи соціального страхування. Це зумовлено браком прозорості у роботі фондів, складністю процедур отримання виплат і частими затримками. Як наслідок, люди не вірять у надійність системи та неохоче беруть участь у страхових програмах. Адміністрування також є проблемним: система є надто бюрократизованою, а відсутність сучасних цифрових рішень ускладнює облік внесків, реєстрацію та виплати, що тягне за собою високі адміністративні витрати.

Окремо варто звернути увагу на нерівномірність доступу до соціального страхування в різних регіонах країни. Жителі сіл та малих міст часто мають обмежені можливості скористатися послугами через брак представництв і низький рівень поінформованості. Ускладнює ситуацію також демографічний чинник: зниження народжуваності і зростання кількості людей похилого віку збільшують тиск на пенсійну систему, яка залежить від внесків працездатного населення.

Добровільне соціальне страхування також розвивається дуже повільно. Причини цього є низька поінформованість населення, відсутність стимулів у вигляді податкових пільг і загалом низький рівень фінансової культури громадян. Для розв'язання вказаних проблем необхідно вживати комплексних і системних заходів, серед яких – впровадження обов'язкового медичного страхування, популяризація добровільних програм, запровадження сучасних цифрових інструментів управління фондами і посилення контролю за сплатою внесків.

Реформування системи соціального страхування має здійснюватися на основі чіткого поетапного плану, що враховуватиме соціально-економічні реалії України та виклики, з якими вона стикається. Кожен етап має включати конкретні цілі та строки реалізації, що дозволить поступово перейти до сучасної, відкритої та ефектної системи соціального страхування, сумісної зі стандартами Європейського Союзу та орієнтованої на потреби громадян.

Висновок. Соціальне страхування в Україні є ключовим елементом системи соціального захисту, що виконує важливі функції щодо забезпечення матеріальної підтримки громадян у разі настання соціальних ризиків. Його ефективне функціонування сприяє стабільності суспільства, зміцненню економіки та зниженню соціальної нерівності. Водночас сучасна система стикається з низкою викликів, серед яких – фінансова нестабільність, поширення тіньової зайнятості, демографічні зміни, недостатня цифровізація та низький рівень довіри з боку населення.

Для підвищення ефективності соціального страхування необхідно впроваджувати глибокі реформаторські зміни: удосконалювати законодавче регулювання, модернізувати

інституційну структуру, забезпечувати цифрову трансформацію, підвищувати прозорість і доступність соціальних послуг. Важливими умовами успіху також є активне залучення громадськості до формування політики у сфері соціального страхування, впровадження обов'язкового медичного страхування, стимулювання добровільного страхування та забезпечення рівного доступу до соціального захисту для всіх категорій населення.

Отже, соціальне страхування має стати не лише гарантом соціальної безпеки, а й потужним інструментом розвитку людського потенціалу та соціальної згуртованості, що відповідає викликам часу і сприяє побудові справедливої та сталої моделі соціального забезпечення в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дзюба І.В. Адміністративно-правове регулювання діяльності територіальних громад в Україні. Дис канд. юр. наук. Дніпро. 2022.
2. Васечко Л.І. Структурні компоненти фінансового механізму соціального страхування. *Вісник КНУТД*. 2011. № 4. С. 140-144.
3. Стеценко В.Ю. Добровільне медичне страхування як об'єкт правового регулювання. Проблеми цивільного та підприємницького права в Україні., 2009., *Часопис Київського університету права*, 2009. №3. С. 156-160.
4. Ліпич Л.Г., Стеченко Д.М. Соціальне страхування: основи, проблеми та напрями реформування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. 2022. № 3. С. 10–18.
5. Пітенкова Т.В., Карташов О.В. Механізми державного регулювання у сфері соціального страхування в Україні. *Економіка та управління*. 2023. № 6(38). С. 23–31.
6. Кириленко О.П. Соціальне страхування: підручник. Тернопіль. ТНЕУ. 2018. 516 с.
7. Кошевський В.С., Воробей П.А., Савченко А.В., Семенюк О.О., Колб О.Г. Кримінально-правова охорона соціального та пенсійного страхування: моногр. К.: Юрінком Інтер. 2017. 154 с.
8. Гуменюк І.О. (2001). Правові основи становлення соціального страхування в Україні (Неопублікована кандидатська дисертація). Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна.
9. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2000, № 22, ст.171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text>.
10. Нагорянський А.О. Удосконалення державного управління системою медичної реабілітації як складової частини державної політики у сфері охорони здоров'я України. *Клінічна та профілактична медицина*. 2021. № 2. С. 63–69.
11. Новицька Н.В. Екологічне оподаткування в Україні: стан та перспективи розвитку : дис... канд. екон. наук : 08.00.08. Ірпінь, 2016. 274 с.